

S.D.Ü.
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

**ULUSLARARASI MODERN ÇAĞ
VE
GAZZÂLÎ SEMPOZYUMU**

**International Symposium on Modern Age
and al-Ghazzali**

12-14 Mayıs/ May 2011

BİLDİRİLER KİTABI

ISPARTA 2014

GAZZÂLÎ'NİN DİNLER TARİHİ BİLİMİNE KATKILARI

Nasuh GÜNAY*

Özet

İslâm düşüncesinde önemli bir yer tutan Gazzâlî'nin (1059-1111), Kelam, Tasavvuf ve Felsefe alanlarına yaptığı katkılar inkar edilemez bir gerçektir. Bununla beraber onun Dinler Tarihi bilimine de katkıları vardır. Özellikle yaşadığı bölgedeki dinlerden söz etmesi onun bölgesindeki toplumların dinlerinden haberdar olduğunu göstermektedir. Onun Dinler Tarihi bilimine katkısı Hz. İsa'yı ilah olarak kabul eden Hristiyanlığa karşı yazmış olduğu polemik niteliğinde olan *er-Reddû'l-Cemîl li-İlahiyyeti İsa bi-Saribi'l-İncîl* isimli eserle olmuştur. Bu eserinde Gazzâlî metot olarak o güne kadar yazılan reddiyelerden farklı bir usûl geliştirmiş; Hristiyan inancında önemli bir yer işgal eden Hz. İsa'nın ulûhiyeti meselesini, İncil'in sözleriyle bir başka ifade ile onların inandığı değerleri kullanarak çürütmüştür. Nitekim Gazzâlî'nin bu eserine Hristiyan polemikçileri tarafından cevap verilememesi, onun Dinler Tarihi bilgisi itibari ile özellikle Hristiyanlık açısından güçlü olduğunu göstermektedir.

Dolayısıyla bu çalışmada bilim dünyasında *er-Reddû'l-Cemîl* olarak meşhur olan onun eserinin metodu, kaynakları, işlediği konular irdelenecek, genelde İslam düşüncesine özelde de Dinler Tarihi bilimine katkıları ortaya konulacaktır. Ayrıca Gazzâlî'nin diğer dinler hakkında sahip olduğu bilgilerin boyutu ve bilgilerin kaynakları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Dinler Tarihi, Reddiye, Polemik.

Contribution of Gazzali to History of Religions

Abstract

The contributions of Al-Ghazzali who holds an important place in Islamic thought to the fields of theology, mysticism and philosophy is an undeniable fact. However there are also contributions of him to the history of religions. Especially his references about the religions which existed in the area that he lived in shows that he was aware of the religions of the communities around. His contribution to the history

* Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, nasuhgunay@sdu.edu.tr.

of religions came into existence with the work named *er-Reddû'l-Cemîl li-Îlahiyyeti İsa bi-Saribi'l-İncîl* which he wrote against the Christians who accepted Jesus Christ as a deity and has an argumentative character. Al-Ghazzali developed a different method from those refutations which are written ever and he refuted the question of the divinity of Jesus using the words of the Bible, in other words with the values that they believed. Thus, the incapability of the Christian polemicists in the matter of replying to Al-Ghazzali's work shows that he is so strong in respect of his knowledge about the history of religions especially in terms of Christianity.

Therefore, the method, the sources and the contents of his work which is known in the Islamic world as "Reddû'l-Cemil will be examined in this study and the contributions of this work to the Islamic world in general and to the history of religions in special will be set forth. Furthermore, the dimensions of Al-Ghazzali's knowledge about other religions and the sources of his knowledge will be elaborated.

Keywords: al-Ghazzali, History of Religions, Refutation, Polemic.

Değerli bilim adamları sevgili öğrenciler hepinizi saygıyla selamlıyorum.

GİRİŞ

Gazzâlî İslam medeniyetini derinden etkileyen ilim adamlarından birisidir. Gazzâlî dikkate alınmadan İslam medeniyeti ve bilimi adına yapılacak izahlar eksik kalacaktır. Bu hakikatten yola çıkarak biz de Gazzâlî'nin eserlerinde rastlanan dinler tarihi bilgileri ve dolayısıyla onun Dinler Tarihi bilimine katkıları üzerinde durmak istiyoruz.

Müslümanların diğer din mensupları ve mezhepleri ile ilgilenmeleri çeşitli sebeplerden dolayı erken dönemlerde başlamıştır. Nitekim İslam'da dinler tarihi bilimi ile ilgili ilk bilgiyi ve metodu Kuran'da bulmaktayız.

Kuran, hak ve batıl dinleri konu edinmiş, çeşitli konularla ilgili dinlerin düşüncelerini bilgilerini nakletmiş; İslam'a, tevhit düşüncesine aykırı olan birçok hususu dile getirerek onun sahih yönlerine işaret ederek meselelerin hatalı, uydurma, bozuk ve karışık yönlerini açıklayarak Hak dinle bunları karşılaştırmıştır. Bu açıdan bakıldığında Kuran adeta Karşılaştırmalı Dinler Tarihi çalışmalarına kaynaklık etmiştir.

Kuran bilakis Yahudilik ve Hristiyanlığı konu edinmiş; Hristiyanların Hz. İsa ile ilgili, onun çarmıha gerildiği ile ilgili Hristiyanların düşüncelerini düzeltmiş, onun çarmıha gerilmediğini ve Hz. İsa'nın babasız olarak dünyaya gelmesinden onun ilahlığına hükmedenlerin yanlış içinde olduğu gibi benzeri hususları vurgulamıştır.¹ Onların söz, inanç ve uygulamalarından bahsetmiştir. Kuran'da bazen tek bir ayette bazen de ayetler silsilesinde Yahudilerden, Hristiyanlardan onların inanç yapılarındaki hatalı yönlerden bahsetmiştir. Yahudilerin kutsal kitaplarında peygamberleri yalanla, hilekârlıkla ve büyük günahları işlediğine dair bilgileri (Hz. İbrahim'e yalanı, Yakup'a

¹ Nisa, 156-158; Al-i İmran, 31-49.

hilekârlığı, Hz. Lut'un kızları ile zina yaptığına dair iddiaların Hz. Harun ile ilgili olarak onun Yahudileri puta tapmaya çağırdığı iddiasını ve Hz. Süleyman'ın karıların memnun etmek için puta taptığı ile ilgili Yahudi iddialarını Kuran reddederek onların masum olduğunu belirtmiştir.²

Hanifler, Müslümanlar, müşrikler, putperestler, Yahudiler, Hristiyanlar, Sabiiler, ve Mecusiler gibi çeşitli inanç gruplarından söz eden Kuran'da tevhit-şirk ekseninde gerek dinin tanımına gerekse dini inanç ve tutumlara ilişkin belirlemeler, değerlendirmeler yapılmıştır.

Diğer taftan Hz. Peygamber de zamanındaki diğer din mensupları ile çeşitli anlaşmaları onaylamış; onlarla ticaret yapmıştır. Hatta bizzat Hz. Peygamberin Gayri Müslimlerle ilişkileri ve bunun hadiselerle yansımaları söz konusu olmuştur.³ Bu sebeple tarihi olsun, tahlili-karşılaştırmalı olsun araştırmalı dinler tarihi Kuran'ın yönlendirmelerine dayanan başlangıcı İslam kültürüne Müslümanlara ait bir faaliyet olarak görülebilir. Bu açıdan bakıldığında Müslümanların diğer dinlerle ilgilenmeye sevk eden en temel meşruiyet kaynağı olarak Kuran ve Sünnetin rol oynadığı söylenebilir.

Müslüman âlimler de Kuran'ın doğrudan etkisiyle milletlerin dinlerini, inançlarını, örf ve adetlerini araştırmaya büyük önem vermişler; yazdıkları eserlerde bu din ve inançlar hakkında az veya çok yer vermişlerdir. Dahası, Kemaluddin Yunus eş-Şafî gibi bazı müslüman âlimler, Tevrat ve İncil üzerine uzmanlaşmışlardı. Nitekim onun ehl-i zimme'nin ona okudukları Kitab-ı Mukaddes metinlerini, onlara yorumladığı rivayet edilmektedir.⁴

Diğer taraftan Müslümanlar hem kendi sınırları içinde hem de komşu coğrafyalarda mevcut olan bu kültürleri tanıma ihtiyacı duymuşlardır. Öte yandan İslam'ı tebliğ etme, üstünlüğünü kanıtlama görevi, buna bağlı olarak toplumu yeni dine aykırı inançlardan koruma kaygısı ön plana çıkmıştır. Ayrıca Hz peygamberin vefatından sonraki süreçte toplumda ortaya çıkan farklı dini yorumların ve ihtilafların değerlendirilmesi, varsa dış kaynaklarının gösterilmesi de bir zorunluluk olmuştur.

Yine Müslümanlar yedinci asrı müteakiben birkaç asır içinde fetihler neticesinde Yunan, Eski İran, Hint kültür ve felsefeleri, Zerdüşt dini, Sabiilik, Budizm, Yahudilik ve Hristiyan dinlerine mensup kitlelerle irtibata geçmişlerdir. Bununla beraber Basra, Kufe gibi kültür merkezlerinde Müslümanlar, Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusiler karşılıklı ilmi temaslarda bulunmaya başlamışlardır. Me'mun (833) zamanında bir ilim yuvası haline gelen Beytü'l Hikme (832) kurularak tercüme faaliyetleri hızlanmıştır. Bu merkezde Süryani, Sabîî, Hristiyan, Maniheizt, Müslüman bilginler bulunuyordu. Süryancadan, Yunancadan eserleri Arapçaya çeviriyorlardı. Bununla beraber Müslüman toprakların doğusunda ve batısında dinlere ait müstakil eserlerin de yazıldığı görülüyordu. Nitekim bu konuda dikkat çeken, gerçekten yaşadıkları dönemdeki farklı din ve mezhepler hakkında çok önemli bilgiler veren İslam âlimleri de vardı.

² Enam,83-90.

³ Tirmizi, İstizan,13; Müslim, Nikah,84-88; Muhammed HAMİDULLAH, *İslam Peygamberi*, İstanbul 1981, I/642.

⁴ Abdullah ŞARKAVİ, *Hristiyanlık Üzerine Değerlendirmeler* (çev. Osman Cilacı) , İstanbul 1998.

Mesela bunlardan Batı (Endülüs) Müslümanları arasında yer alan İbn Hazm (1064) yazdığı *el-Fasl* isimli eseri ile bu alanda gerçekten haklı bir şöhrete kavuşmuş, karşılaştırmalı dinler tarihi çalışmalarına öncülük etmiştir. Doğu’da ise Birünî (1051) *el-Asarü’l-Bakiye, Kitabu’t-Tahkik Ma li’l-Hint* isimli eseri ile hem Hint bölgesinde yaşayan dinler ve mezhepler hakkında detaylı bilgiler vermiş hem de dinlerin bazı kavramlarını karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Bu açıdan dinler tarihi bilimi kendisinden sekiz-dokuz asır sonra bağımsızlığına kavuşan mukayeseli dinler tarihi bilimi Birünî’ye çok şeyler borçludur.⁵

Yedinci yüzyılda başlayan çalışmalar, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda yoğun bir kelamî ilginin ifadesi olan reddiyelerin sonra makalat, diyanet ve edyan tarzı kitapların yazılmasına onuncu yüzyıldan itibaren makalat yanında diğer dinlere dair bilgi veren, dolayısıyla İslam mezhepleri çerçevesini hayli aşan, fırak, milel ve nihâl türü eserlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Önce Mutezili sonra Sünni kalamcılarının kaleme aldığı reddiyeler ve makalat kitaplarının çoğu kaybolmuş, fakat yine de belli sayıda eser günümüze kadar ulaşmıştır.

İslam’ın klasik çağında dinler tarihinin karşılığı olabilecek en uygun deyim, bazı felsefe ve kelam konularını da içeren kavram milel ve’n-nihaldir. Bu alanda ilk çalışma Bağdadi’nin (Ö.429/1037) tarafından yazılan *El-Milel ve’n-Nihal*’dir. Bizzat müellifin atıflarında ayrıntılı bir dinler ve mezhepler tarihi çalışması olduğu anlaşılan bu eser ne yazık ki günümüze kadar ulaşmamıştır.

Ancak Bağdadiye aidiyeti şüpheli olan ve Albert Nasri Nadir tarafından ona nispet edilen *Milel ve Nihal* ise aynı müellife ait dinler ve mezhepler hakkında bilgi veren el fark beyne’l-fırak’ın bir ilk versiyonu veya eksik bir özeti olduğu intibahını vermektedir. Ancak İbni Hazm’ın *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehva ve’n-Nihal* adlı çalışma ve Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristani’nin (1153) *el-Milel ve’n-Nihal*’i türünün en kapsamlı çalışmaları olarak dikkat çekmektedir.⁶ Özellikle Şehristani eserlerinde Hristiyanlığa yönelik objektif bir bilim adamı tavrı göstermesiyle dikkat çekmektedir.⁷

Bu arada Ebu’l Hasan el Eşari’nin *Makalat* isimli eseri, İbn Hazm’ın *el Fasl fi’l-Milel ve’l-Ahvau ve’n Nihal*’i, Bağdadi’nin *el Fark Beyne’l-Fırak* isimli eseri dinler ve mezhepler hakkında bilgiler verir. Cahız’ın kitabı olan *Risale fi Redd ala’n-Nasara* isimli eser de verdiği bilgiler ve Hristiyanlığın Hz. İsa ilgili düşünceleri aktarması itibarıyla önemli bir yere sahiptir. Filazof Ebu Yakub b. İshak el-Kindi’nin şu anda elimizde bulunmayan *Risale fi reddi ala’n-Nasara* adında bir kitabının olduğunu Yahya b. Adiy’in Hristiyanlığa Reddiye’sinden öğrenmekteyiz. Kindi’nin öğrencisi olan Hasan el Amiri de kitabında dinlerin gerçek karşılaştırmasını yapar, onun kitabının adı da el İlâm bi Menekıbı’l-İslam’dır. Ebu’l-Meali el-Cüveyni, *Şifau’l-Galil fi’r-Reddi ala men Tebeddele’t-Tevrat ve’l-İncil* adında eseri yazmıştır.⁸

⁵ Günay TÜMER, *Birünî’ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara 1975, 68; Nasuh GÜNAY, “Birünî’nin İslam Bilim Hayatına ve Dinler Tarihi’ne Katkıları,” *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet’e Katkıları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Isparta 2007, , 587.

⁶ Süleyman SAYAR, “Dinler Tarihçisi Olarak İbn Hazm”, *Milel ve Nihal*, c 6 sayı 3, eylül-aralık 2009, 51.

⁷ W.Montgomery WATT, *Müslüman-Hristiyan Diyalogu* (çev.Fuat Aydın), (Diyalog) İstanbul 2000, 97.

⁸ Şarkavi, 25

Diğer taraftan Müslümanlığa geçmiş mühtedilerinde daha önceki dinleri ile ilgili eserler yazdıkları da görülür. Bunlardan Samuuel b. Yahya el-Ma'ribi Yahudi, Abdullah Tercüman Hristiyan dininden idiler. Yine günümüzde Muhammed Esed'in de kaleme aldığı eserlerde vardır.

GAZZALÎ'NİN DİNLER TARİHİ BİLİMİNE KATKISI

Künyesi Ebu Hamid Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Tavus Ahmet et-Tusi eş-Şafî olan Gazzâlî hicri 450 miladi 1058'de Horasan'da doğdu. Doğduğu yer şimdilerde Meşhed kenti civarında olan Tus kentinin Taberan kasabasıdır. Onun için doğduğu yerin isminden dolayı Tusi nisbesi kullanılsa da O, babasının mesleği nedeniyle Gazzâlî lafzı ile meşhur olmuştur. Uzun zaman Tus'tan ayrı kaldıktan sonra hayatının sonuna doğru Tus'a döndü, kendi medresesinde ders verdi ve 14 Cemaziyel-Sani 505/19 Aralık 1111'de vefat etti.⁹

Başta tasavvuf, kelam, fıkıh olmak üzere dört yüze yakın eser veren Gazzâlî yaşadığı dönmedeki dinlerle ilgili eser de vermiştir. Özellikle Yahudilik ve Hristiyanlıkla ilgili bilgisinin olduğu görülmektedir. Zira o eserlerinde bu dinlerin temel kaynaklarını ve peygamberlere ait kıssaları da eserlerinde kullanmıştır. İlahi dinlerle umumi olarak polemige girmeyen Gazzâlî, Hz. Peygamber'in nübüvvetini kabul etmeyenleri sayarken, tekfir edilmesi gerekenleri tasnif ederken ve İslami tebliğin ulaşmadığı diğer din mensuplarının ahiretteki durumlarına değinirken Yahudi ve Hristiyanlara temas etmekte, fakat onları fazlaca bir tenkide tabi tutmamaktadır. Hz. Muhammed (as)'in nübüvvetini inkar ederken kendilerine gelen mucizelerden daha büyük mucizeleri tanımamak suretiyle çelişkiye düştüklerini, ayrıca benimsedikleri mukaddes kitaplara da muhalefet ettiklerini, bundan dolayı ilk Müslümanların, müşriklere olduğu gibi Yahudi ve Hristiyanlara karşı da Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat için deliller ileri sürdüklerini kaydeder.¹⁰

Gazzâlî Şam'ı bırakarak Haçlıların 1099 yılında Kudüs'ü işgal öncesinde Kudüs'e ziyarete gitmiştir. Hz. İbrahim'in Hebron'daki mezarını ziyaret etmiştir. 1096 yılında Mekke'yi ve Hz. Peygamber'in mezarını ziyaret etmiştir. Daha sonra o Fatımilerin güçlü olduğu Safadi'ye göre Mısır'ı, Kahire ve İskenderiye'ye seyahat etmiştir. İskenderiye'nin Müslümanlar arasındaki yeri, orada Müslümanların büyük değer verdikleri Hz. Danyal peygamberin mezarının olmasıdır. Orada Büyük İskender'in mezarı da vardır. İskenderiye üzerinde durmamızın nedeni bildirimizde isminden sıklıkla bahsedeceğimiz *er-Reddül-Cemil li İlahiyyeti bi Sarihi'l-İncil (er-Reddül-Cemil)* adlı bu eseri Mısır'da yazmasının iddia edilmesidir. Nitekim L. Massignon ve R. Chidiac bu eserin İskenderiye'de yazılmış olabileceği noktasında birleşirler.¹¹

Gazzâlî'nin diğer dinlerle ilgilenme sebebi, yukarıda işaret edildiği gibi hem temel kaynaklarda dinlerden bahsedilmesi hem de yaşadığı dönemin kültürel ve dini yapısı, Gazzâlî'yi böyle bir çaba ve çalışmanın içine itmesidir. Ayrıca Hristiyan ve diğer din mensuplarının İslam aleyhine yazdıkları reddiyeler onun da çevresindeki dinlerle

⁹ *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, "Gazzâlî", XIII/489-

¹⁰ *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, "Gazzâlî", XIII/507.

¹¹ Mehmet AYDIN, "Gazzâlî'nin "al-Rad al-Jamil li İlahiyatı İsa bi Sarihi Al-İncil", İsimli Eseri Üzerine Düşünceler" (Al-Radd), *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003 16.sayı, 6.

ilgilenmesine sebep olmuştur. Siyasi ve sosyo kültürel şartlar adeta Gazzâlî'yi zorlamıştır. Hatta siyasi iradenin Gazzâlî'den er-Red gibi bir çalışmayı yapmasını istemesidir de. Bu açıdan bakıldığında Gazzâlî'nin bir savunmacı (apolojesist), reddiye eserler kaleme almıştır.

Nitekim onun *er-Reddül-Cemil* isimli eseri Hristiyanlarla mücadele için Mısır'a gönderildiğinde bilakis Sultan'ın isteği üzerine kaleme aldığı, Mısır'a Hristiyan polemikçilere cevap vermek düşüncesiyle gönderildiği de iddia edilmektedir.

GAZZÂLÎ'NİN YAHUDİLİK VE YAHUDİLERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Gazzâlî'nin Yahudi dinine ait kutsal kişilerle ilgili menkıbeleri veya peygamberleri ile ilgili kıssaları kelami meseleleri anlatırken kullandığını görmekteyiz. Mesela Batinileri reddetmek için Hz.İbrahim ile Nemruttan örnekler vermiştir.¹² Bunu Bakara suresi 258. ayetle desteklemektedir. Yine bu çerçevede o Hz. İbrahim'in sahifelerinden "dünyanın ve dünya malının geçiciliğine dair ibareleri aktarmaktadır.

Yine Gazzâlî Hz. Yusuf ile ilgili olarak onun kardeşleri tarafından uzaklaştırılmasını, zindandan kaçınmasını Kur'an-ı Kerim'i delil göstererek aktarmaktadır.¹³ O, gerek Yahudilik gerekse diğer dinlerle ilgili bilgileri birçok eserinde kullanmıştır.

Eserlerinden birisinde Gazzâlî Hz. Musa'ya geniş bir şekilde yer vermektedir. Gazzâlî'nin burada Hz. Musa'nın annesinin emzirmesiyle ilgili verdiği bilgiler Tevrat'ta Çıkış 2/1-10'daki bilgilerle de paralellik arz etmektedir. Yine eserlerinde Firavun'un kâfirliğini 68 Allah'a ve bütün peygamberlere karşı büyüklük taslamasına⁶⁹ bağlıyor ve Firavun'la ilgili konularda sık sık Kur'an-ı Kerim ayetlerine başvurmaktadır. Gazzâlî, Hz. Musa döneminden Firavun ve Firavun'un sihirbazları arasında geçen diyaloglara sıklıkla yer vermektedir.¹⁴

Bu diyalogları er-Reddül Cemil'de Hristiyanların Hz İsa'nın uluhiyetini ispat için Hz. İsa'nın ölülerini diriltmesi mucizesi yanında Hz. Musa'nın mucizesinin daha üstün bir mucize olduğunu; çünkü Hz. İsa'nın ölülerini diriltmesi işinin, bir şeyi aslına döndürmek olduğunu Hz. Musa'nın ise cansız bir varlık olan asadan canlı bir mahlûk meydana getirerek daha üstün bir mucize gösterdiğini belirtir. Buradan hareketle Gazzâlî Hz. İsa'nın ölülerini diriltme mucizesi dolayısıyla ilah sayılamayacağını belirtir.¹⁵ Gazzâlî, her ne kadar Hz. İsa'nın gösterdiği mucizelerle ilah kabul edilemeyeceğini belirtse de Hz. İsa'nın mucizelerini kabul etmektedir.

Fakat Gazzâlî'ye göre bu mucizelerin, Hristiyanların anlattıkları anlam da apolojetik bir değeri yoktur. Gazzâlî'ye göre "lanetlenmiş incir ağacının kuruması" gibi birçok mucizeler basit harikalardır. Gazzâlî'ye göre, bunlar gibisini bütün Allah dostları

¹² W.Montgomery WATT, *Muslim Intellectual*, Great Britain, 1971, 70,71.

¹³ Gazzâlî, *İhyau Ulûmi'd-Dîn*, c. III, 524,286; Yüksel, 14.

¹⁴ Gazzâlî, *İhya*, c. I, 370. Yüksel, 15.

¹⁵ Gazzâlî, *er-Reddül-Cemil li İlehiyeti İsa bi Tasrihi'l-İncil* (Reddül-Cemil), İstanbul 1994,4

yapabilir.¹⁶ Diğer mucizelerde, İsa'yı öteki peygamberlerden ayırmaz. İsa'nın gösterdiği hiçbir mucize, onun ulûhiyetini ispatlamaz.

Hatta İsa'nın ölüyü diriltmesini bile, Musa'nın asasını yılanı çevirmesinden daha küçük görür. Ona göre, çünkü Musa, tabiatı icabı, cansız bir şeye hayat vermiştir. Hâlbuki diriltme, bir şeyi ilk haline döndürmektir.¹⁷

Ayrıca Hz. Musa'nın Allah'ın "Kelimi" olduğunu, Allah Teala'nın Hz. Musa ile vasıtasız konuştuğunu ve Hz. Musa'nın Allah'ın kalamını bizzat işittiğine işaret eder.¹⁸ Bununla birlikte Hz. Hz. Musa ile Hz. Hızır kıssasına da değinerek onun bir peygamber olduğunu kabul etmektedir.

Hz. Davud ile ilgili olarak daha çok Hz. Davud'un sesinin güzelliğine, Hz. Davud'un ağıtının meşruluğuna, Hz. Davud'un İsrailoğulları'na yaptığı konuşmaların içeriğine ve Davud orucuna değinmektedir. Yine o Hz. Yahya'nın ömrünü ibadetle geçirdiğini aktarmaktadır.¹⁹

Bununla birlikte Gazzâlî, çocuğun doğumunun yedinci gününde sünnet ameliyesiyle temizlik yapmak Yahudilerin âdeti olduğu için, Müslüman çocukların gelişip biraz kuvvetlenmesine kadar sünnetin tehir edilmesini, Yahudilere muhalefet olması bakımından daha iyi bir hareket ve çocuklar için de daha tehlikesiz ve emin bir yol olarak görmektedir.²⁰ Bu bağlamda Gazzâlî Yahudiler bıyıklarını uzatıp sakallarını kısalttıklarını, Müslümanların ise buna muhalefet etmelerini önermektedir.²¹

Gazzâlî'nin verdiği bilgilerle Tevrat arasında bazen uyumlu bazen de farklı sonuçlara ulaşılmaktadır.

Bununla birlikte Gazzâlî, Yahudilerin cumartesi günü havraya zamanında gittiklerine dikkat çekerek, "Acaba müslümanlar, cumartesi ve pazar günleri sabahın erken saatlerinde kilise ve havralarına akın eden yahudi ve hristiyanlardan utanmıyorlar mı? Dünyaya tapanların sabahın erken saatlerinde para kazanmak, alış-veriş yapmak için çarşıları nasıl doldurdıklarını ve âhiret taliplilerinin onlardan geri kaldıklarını müşahede etmiyorlar mı? İnsanlar, Allah Teâlâ'nın cemâl-i ilâhîsini müşahade etmek istiyorlarsa, Allah Teâlâ'ya cumaya erken gittikleri nisbette manen yaklaştıklarını bilmelidirler...şeklindeki ifadelerle Müslümanların kendi günleri olan Cuma günü camiye zamanın da gitmeyerek kusur edecek olursa halleri nice olur diye tenkit etmektedir.²² Ona göre Müslümanlar Allah Teâlâ'nın cemâl-i ilâhîsini müşahade etmek istiyorlarsa, Allah Teâlâ'ya cumaya erken gittikleri nispette manen yaklaştıklarını bilmelidirler.

¹⁶ Gazzâlî, Reddu'l-Cemil,4

¹⁷ Gazzâlî, Reddu'l-Cemil,4

¹⁸ Gazzâlî, *İhya*, c. I, s. 992. Yüksel 16

¹⁹ Gazzâlî, *İhya*, c. II, 813, 824, c. IV, 452.c. I, 852.; c. IV, 53; Yüksel,18.

²⁰ *İhya'u Ulûmi'd-Dîn*,c.I, 382

²¹ Gazzâlî, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn*,c.1,378.

²² Gazzâlî, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn* (ter.Ali Arslan),

<http://www.ihya.info/tr/ihyaulumiddin/namaz/index.html> ; <http://www.tevbe.org/forum/imam-gazali/367697-ihya-i-ulumud-din-namazin-sirlari-4.html>

O, Yahudi âlimlerinin Hz. Muhammed'i çok iyi tanıdıklarını ve bile bile inkâr edip, ona iman etmediklerini ifade etmektedir.²³ Yahudileri Hz. Peygamberin vasıflarını ve İslam dininin hak olduğunu bildikleri halde inkâr ettikleri için daha şerli olarak vasıflandırmaktadır.²⁴ Bununla beraber Gazzâlî "Üzeyir Allah'ın oğludur" diyenler hariç hiçbir yahudinin, Allah'a oğul izafe etmediğini, "Allah, üçten biridir" gibi galiz küfre sapmadıklarını da belirtir.²⁵

Bu bağlamda Gazzâlî'ye göre Yahudilerin ve Hristiyanların Tevrat'ı doğrulayıcı adı Ahmed olan bir peygamber geleceği bilgisine sahip olduklarını bildirmektedir. Fakat Kur'an'ı Kerim'de Yahudilerin Tevrat'ı doğrulayıcı Ahmed adında bir peygamberin geleceği müjdesini bildikleri ifadesi yer almasına rağmen Gazzâlî, bu konu üzerinde detaylı bir açıklama yapmamakta ve bu bölümlerin Tevrat'ta geçtiği şekliyle ilgili bir bilgi sunmamaktadır. İmam-ı Gazzâlî, Kutsal kitaplarla ilgili olarak "Kur'an, Tevrat, İncil ve Zebur Allah'ın peygamberlerine gönderdiği semavi kitaplardır" diyerek, Tevrat'ı ve Zebur'u ahlaki ve dini öğretileri aktarmaya delil göstererek Tevrat'tan ve Zebur'dan örnekler sunmaktadır. Ancak Gazzâlî, örnekleri verirken "Tevrat'ta ve semavi kitapların birinde şunlar vardır", "Tevrat'ta şöyle yazılı olduğu söylenmiştir", "Tevrat'ta şöyle yazılı olduğu rivayet olunmuştur", "denilir ki Tevrat'ta şöyle yazılıdır"²⁶. Gazzâlî, Tevrat ve Zebur'dan bahsederken, ahlaki öğretilerden ziyade dini öğretiler üzerinde daha fazla durmaktadır ve aktardığı konuyla ilgili olarak Tevrat ve Zebur'dan aldığı bu alıntıları delil göstermektedir.²⁷ İmam-ı Gazzâlî, "Hz. Muhammed Yahudi, Hristiyan ve Sabilerin şeraitini nesh edici olarak gönderilmiştir" demektedir.²⁸

Gazzâlî, eserlerinde kutsal kitaptan da örnekler vermektedir. Bazen de İsrailoğulları ile ilgili anlatılarında kaynak vermemektedir. Gazzâlî'nin Yahudiğe ait bazı kıssaları kullanması ve Eski Ahit'i okumuş olduğunu ileri sürmektedirler.²⁹ Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi İmam-ı Gazzâlî Yahudi kutsal kitaplarına hâkim olmakla birlikte, Yahudilerle ilgili ileri sürdüğü görüşlerde çok orijinal fikirler ortaya koymakta, ancak mensup olduğu İslam Dini'nin genel görüşlerinin dışına çıkmamaya itina göstermektedir. Ancak Gazzâlî'nin eserlerinde Yahudilerle ilgili konularda Yahudi kutsal kitaplarından bir takım nakiller vermekle beraber, verilen bilgiler Yahudi kutsal kitaplarıyla tam bir uyum göstermektedir. Ayrıca bazı bilgiler de uymamaktadır. Muhtemelen bu, Gazzâlî'nin kullandığı kutsal kitap metnlerinin elimizdeki kutsal metinlerle tıpa tıp aynı olmayan bir metin farkından kaynaklanma ihtimali vardır. Şunu belirtmek gerekir ki Gazzâlî'nin özellikle Yahudilik hakkındaki bilgisini Kabu'l-Ahbar'dan gelen rivayetler oluşturmaktadır.³⁰

İmam-ı Gazzâlî Ehli Kitab'ın kurtuluşu konusunda peygamber sesi duymayan, kendisine Kuran'ın tebliği ulaşmayan, ancak kendi diniyle iyi ameller işleyen Yahudi ve

²³ Gazzâlî, *İhya*, c. I, 530; Yüksel, 25.

²⁴ Yüksel, 27.

²⁵ Gazzâlî, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn*, c. I, s. 255; Yüksel, 21.

²⁶ Gazzâlî, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn* c.I, 164.

²⁷ Gazzâlî, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn* c. I, 357. c. II, 45. c. IV, s. 644. c. II, 302. Yüksel, 34

²⁸ Gazzâlî, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn*, c. I, 427; Yüksel, 40.

²⁹ Yüksel, 57

³⁰ Yüksel, 52.

Hristiyanların kurtulma ümitlerinin olduğu konusunda kanaat belirtmektedir. Diğer taraftan Gazali Yahudileri inanç açısından tenkit etmekte ve hatta onların peygamberi yalanladıkları için kafir olduklarını belirtmektedir. Ancak Berahime ve Dehriyye'nin kâfirlik noktasında Yahudilerden daha evla olduklarını bildirmektedir. Yine Gazzâlî Yahudilerin amellerini tenkit etmekte ve Müslümanların onları taklit etmemeleri konusunda uyarmaktadır. Hatta Yahudilere sakalda ve bıyıkta, sünnet olma adetlerinde, ibadet esnasındaki uygulamaları konusunda muhalif davranılması gerektiğinin altını çizmektedir. Yahudilerle sosyal ilişkiler konusunda ise Gazzâlî bu konuyla ilgili olarak Yahudilerle ilişkileri koparmamaya itina göstermekte ve Hz. Muhammed'in uygulamalarını örnek almamız gerektiğini bildirmektedir.³¹

Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi İmam-ı Gazzâlî Yahudi kutsal kitaplarına hâkim olmakla birlikte, Yahudilerle ilgili ileri sürdüğü görüşlerde çok orijinal fikirler ortaya koymakta, ancak mensup olduğu İslam Dini'nin genel görüşlerinin dışına çıkmamaya itina göstermektedir.

HİRİSTİYANLIK HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ VE HİRİSTİYANLIKLA İLGİLİ ESERİ

Gazzâlî eserlerinde çeşitli dinlerden bahsetmesine rağmen Hristiyanlıkla ilgili müstakil bir eser yazarak bu alanda diğer İslam âlimlerinden farklılık arz etmektedir. Kitabında Hristiyan kutsal metinlerinde geçen "Tanrının oğlu" ifadesini mecazi olarak yorumlaması sebebiyle de diğer müslüman polemik kitaplarından ayrılmaktadır.³² Bu eseri de *er-Reddül-Cemil li İlehiyeti İsa bi Tasrihi'l-İncil* isimli eseridir.³³ Gazzâlî'nin bu eserinden ilk bahseden L. Massignon olmuştur. Eserin yazması İstanbul Ayasofya Kütüphanesi 2246 da 54 yaprak halinde bulunmaktadır.³⁴ Eser, İstanbul'da 1994 yılında yayınlanmıştır. İstanbul'da yayınlanan söz konusu eser, 1939'da Fransızca Robert Chidac tarafından yapılan Arapça ve Fransızca basılan eser esas alınarak basılmıştır.³⁵

Gazzâlî metot olarak karşılaştırmalı metodu kullanmıştır. Gazzâlî kendi öncülü olan İbn Hazm gibi ele aldığı dini kendi kaynaklarına göre tasvir ve tenkit etmiştir. Bu yönüyle de hem dinler tarihçisi hem de kelimci gibi hareket etmiştir. Onun dini hassasiyetinden dolayı bu şekilde davrandığı düşünülebilir. Bu açıdan bakıldığında Gazzâlî eleştirel dinler tarihi çalışmalarının öncüsü olan³⁶ İbni Hazm'ın devamı olarak görülebilir.

Burada şunu ilave etmek gerekir ki, Gazzâlî öncesi ve sonrası Kitabı Mukaddes ve Hristiyanlıkla ilgili yapılan yayınlarda, Müslüman âlimleri hep apolojist savunmacı bir tavır içinde olarak İslam ile Hristiyanlığı karşılaştırmışlardır. Onlar sözlerine

³¹ Yüksel, 67

³² Watt, 97.

³³ Söz konusu eserin Gazzâlî'ye aitliği konusunda çeşitli tartışmalar olsa da umumiyetle ona ait olduğu kabul edilmekle beraber Gazzâlî'nin kaleminden olmasa da Gazzâlî'nin telifinden olabileceği de belirtilmektedir. Şarkavî, 34; Aydın, *Reddiyeler*, 67.

³⁴ Aydın, *Al-Radd*, 6

³⁵ Gazzâlî, *er-Reddül-Cemil li İlehiyeti İsa bi Tasrihi'l-İncil*, İstanbul 1994.

³⁶ Sayar, agm, 68

İncil'in tahrifi ve Mesih'in ilahlığı konusuna işaret ederek başlamalarına rağmen Gazzâlî bu eserinde İncil'in tahrifliği meselesine değinmez. Gazzâlî aklın rehberliğinde İncil metinlerinin metaforik bir değerlendirmesini yapar. Bu metot Müslümanlar arasında yeni bir metottur.

O sadece eleştirilerinde bir mezhebin değil birden fazla mezhebin görüşlerine de yer vermiştir. Bununla beraber Gazzâlî yazdığı bu eserinde Hristiyanların kitaplarından kullandığı metinlerin kaynaklarını da gösterdiği görülür. Bu, onu diğer konu ile ilgili eserler ele alan İslam âlimlerinden ayıran bir özelliktir.

Gazzâlî Hristiyanlığı bazı inançlarını analiz etmeye çalışmıştır. O, nakli ve akli prensipleri kullanarak İncil'deki Hz. İsa'nın ilahlığı konusundaki yanlışları göstermeye çalışmıştır. Gazzâlî metot konusunda *Reddî'l-Cemil*'de isimli eserinde şunları söylemektedir:

Açıklamaya girişmeden önce ilim adamlarının görüş birliğine vardığı iki temel konuyu ele almak zorunludur. 1) Ortaya konulan metinler akla uygunsa zahirleri terk edilir. Eğer açıkça akla ters düşüyorsa tevili gerekir ve hakikatlerinin kastedilmediğine inanılır. İşte o zaman mecaza dönülmesi kaçınılmaz olur. 2) deliller çatışır, bazısının hükmünün ispatına, bazısı da geçersizliğine delalet ederse, ancak nefsimizin aczini hissetmekten dolayı zıt olanları terk ederiz.³⁷

Gazzâlî *Reddî'l-Cemil*'de tahrif konusu üzerinde durmaz. Onun yegâne amacı Hz. İsa'nın sadece bir peygamber olduğunu ortaya koymak ona ulûhiyet isnat eden Hristiyan inancını yıkıp onun beşeriliğini ispattır.

Gazzâlî bir taraftan ana tezi ispat için tezini destekleyen İncil metinlerine diğer yandan da zıt metinlere yer verir.³⁸ Hristiyanların metinlere yaptığı yorumların yanlışlığını göstermeye çalışır. Nihayet metinlerin yorumunda Hristiyanların farklı konulardaki görüşlerini gözden geçirerek aralarındaki tutarsızlıkları gösterir.³⁹

Gazzâlî gerek *Reddî'l-Cemil* isimli eserinde gerekse diğer eserlerinde Yahudilik ve Hristiyanlıkla ilgili bilgileri onların kitaplarından vermesi, onun bu dinler hakkında bilgi sahibi olduğunu gösterir.

Dinlerle ilgilenen diğer İslam âlimlerinden farklı olarak Gazzâlî savunmacı bir metottan ziyade yumuşak bir üslup kullanarak fikirlerini çürütmesidir bunu yaparken onların kendi kitaplarını kullanması onun farklılığını göstermektedir. Onun tenkitçiliğinde Hristiyanlığın kendi kitaplarını metinlerini kullanması keline has bir metot olup bu yönüyle İbn Hazm⁴⁰ ve Cüveynî'den farklılık arz etmektedir.

Müslüman bilim adamlarının polemik kitapları dahil Yahudilik ve Hristiyanlıkla ilgili bilgi verirken nezaket ve inceliği elden bırakmamaları Müslüman ilim adamlarının bir özelliğidir. Bu özellik Gazzâlî'de daha üst seviyededir. Nitekim o konuyu ortaya koyuşunda, yaptığı nakillerde metinlerin tam olarak aktarılmasında centilmence davranarak onların delillerini güzel bir üslupla çürütmüştür. Diğer taraftan Batılı

³⁷ Gazzâlî, *Reddî'l-Cemil*, 8.

³⁸ Gazzâlî, *Reddî'l-Cemil*, 8,20,22.

³⁹ Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* (Reddiyeler), Konya 1989,71.

⁴⁰ Watt, *Diyalog*, 97.

yazarların İslam ile ilgili yazdıkları eserlerde bu incelik ve nezaket görülmediği gibi, saldırgan iftiracı bir metot da uygulamaktadırlar.

Gazzâlî'nin nakilleri Kıpti kilisesine ait olan İncil nakillerine uymaktadır. Gazzâlî Mısır Yakubilerine hitap etmiştir. Gazzâlî'nin kullandığı terimler Kıpti kilisesinin Arap yazarlarının kullandığı terimler arasında tam bir uyumluluk vardır.⁴¹ Ayrıca onun Eski ve Yeni Ahit'ten yaptığı alıntı ve açıklamalar onun İbranca da bildiği kabul edilmektedir. *Reddû'l-Cemil* genel bir tarzda, özellikle Yakubilere hitap edilerek kaleme alınmıştır.⁴²

Reddû'l-Cemil isimli eser üç açıdan önem arz etmektedir. Bunlar:

1: Bu eser, Hz. İsa'nın ilahlığını tenkit amacıyla başlı başına yazılan yegâne eserdir.

2: Diğer İslam âlimlerinin aksine Hristiyanların düşüncelerini çürütmek için bilakis İncil metinlerini kullanması

3: Kuran'a, akla zıt olan hususları mecazi şekilde yorumlayarak konunun nasıl anlaşılması gerektiği konusunda rehberlik etmiştir. Mesela dikkat çekici bir örnek olması hasebiyle, İsa'nın Allahın oğlu olması meselesinde oğul sıfatının Allahın sevgili kulu, dostu anlamında olabileceğini iddia etmesidir. Halbuki Hristiyanlar Hz. İsa'nın Allahın gerçek oğlu olduğuna inanır ve iddia ederler.

Gazzâlî'nin *Reddû'l-Cemil*'deki hedefi, Hristiyanların İsa'nın tanrısallığını işaret ettiğini iddia ettikleri İncillerdeki arklı ifadelerin, uygun olarak yorumlandıklarında onun ilahlığını ifade etmediğini göstermek⁴³; İsa'nın sadece bir peygamber olduğunu ortaya koymak, ona ulûhiyet isnat eden Hristiyan inancını yanlışlığını ortaya koyarak onun beşerliğini ispat etmektedir. Burada ilk önce metin açısından karşılaştırmalar yaparak Hristiyanların Hz. İsa'nın ilahlığı konusundaki hatalarını ortaya koymaktadır. Bununla beraber akli delillerle de Hristiyanların bu konuda düştükleri hataları ortaya koymaktadır. Ayrıca Gazzâlî Hristiyanların teslis ile ilgili açıklamalarına, insanlığın ve tanrısallığın İsa'da birleşmesi hakkındaki görüşlerini de eleştirmekte, ancak o, eserlerinde özellikle İhya'da sufi hayatına dair Hz. İsa'nın birçok sözünü nakletmektedir.⁴⁴

Gazzâlî, Hz. İsa'nın ilahlığı ile ilgili düşünceleri irdelerken:

1-Gazzâlî, İncil'deki akılla bağdaşan lâfzî anlamları kabul etmektedir. O, Akla aykırı olan lafızlara mecazi anlam vererek yorumlamakta, Hristiyanların verdiği anlamların geçersizliğini ortaya koymaya çalışmaktadır. 2-Diğer yandan İncil'deki çelişkili gibi görünen metinleri, uzlaştırmaya çalışarak, onlardan makul bir yorum çıkarmaktadır.⁴⁵

Hz. İsa'nın tabiatıyla ilgili doktrinlerini, bütün ihtimaller açısından incelemiş ve Allah-insan birleşmesinin hem kitabî naslarla, hem de akılla imkânsız olduğunu göstermeye çalışmıştır.³⁹ Böylece Gazzâlî, ittihamı (Allah-insan birleşimini) maddi

⁴¹ Aydın, *Reddiyeler*, 68

⁴² Aydın, *Al-Radd*, 8,9.

⁴³ Watt, *Diyalog*, 97.

⁴⁴ Watt, *Diyalog*, 97.

⁴⁵ Aydın, *Al-Radd*, 11

olarak değil; manevi yorumlarla izah etmeye çalışmıştır. Bu haliyle Gazzâlî, Avrupa’da zuhur eden Dini gerçeklerin akılla uzlaştıkları oranda gerçekliklerini kabul eden ve dini doğruların da ölçüsünü akıl kabul eden İtalyan din adamı Laelius Socinus'un (1525-1562) kurduğu Socinianisme’in (Sosinyanizm) öncüsü sayılmaktadır.⁴⁶

Gazzâlî İncil’in vahye dayandığı varsayımından hareket ederek Hristiyanların Hz. İsa hakkındaki inançlarını çürütmüştür. Ayrıca İncilin farklı yönlerini de tespit etmiştir.⁴⁷

Gazzâlî bu eserinde Tehafüt’teki takip ettiği metodu kullanmıştır. Bu metoda göre ilgi duyulan sahada üstün bilgi sahibi olmak esastır. Ona göre bir ekolü incelemeyen onun bir yönünü kavramadan reddetmek boş düşüncelere saplanmaktır. Burada şunu belirtmek gerekir ki Dinler tarihi de dinleri incelerken o din hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmayı ve tarafsız olmayı gerektirmektedir. Bu açıdan bakıldığında Gazzâlî karşılaştırmalı dinler tarihi çalışmalarının metodolojisi konusunda ipuçları vermektedir.⁴⁸

Gazzâlî *el-İktisat* isimli eserinde, “incelemede muhatabın inançları ve benimsedikleri asıl olmalıdır. O bize delil getirmez, duygusal davranmazsa onu temel alırız. Onu temel olarak alır faydalanırız” demektedir.⁴⁹ Nitekim Gazzâlî *Reddû'l-Cemil* isimli eserinde de bunu yapmıştır. Önce Kitabı mukaddesi tetkik etmiş, Hristiyanlığın inanç ve mezheplerine nüfuz etmiştir. Hristiyanların Nesturi, Ya’kubi, Melkit gibi, İsa’nın tabiatı üzerinde farklı görüşler ileri süren ekollerin görüşlerini gözden geçirerek, bunların kendi aralarındaki tutarsızlıklarını ortaya koymaya çalışır.⁵⁰ Zira eserinde çeşitli Hristiyan mezheplerinden ve Pavlus gibi Hristiyanlığın ileri gelenlerinden bahsetmiştir.⁵¹ Gerek *Reddû'l-Cemil*’de gerekse İhya’da diğer dinlerin kutsal kitaplarından ve menkıbelerinden faydalanmıştır.

Reddû'l-Cemil’de Hristiyanların Hz. İsa’nın ilahlığı konusundaki düşüncelerini ve İncil’deki delillerini yine onların metinlerine dayanarak reddini merkeze alması onun Hristiyanlık hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.⁵²

Gazzâlî bu eserde İncillerde ve mektuplardaki Hz. İsa’nın insani yönünü bildiren metinler ile yine İncillerdeki Hz. İsa’nın ilahlığına delil olduğu ileri sürülen metinlerin tutarsızlığını göstermektedir.⁵³

Gazzâlî *Reddû'l-Cemil*’de Yuhanna İncili’ndeki Hz. İsa’nın ilahlık yönüne atıfta bulunan sözleri ile onun insani yönünü gösteren diğer metinleri ortaya koyarak bu metinleri ilmi bir eleştiri ile yorumlayarak mecazlarını da göstermektedir. Netice de, İsa-Masih’in ulûhiyetinin ne vahiyle ne de saf akılla savunulamaz olduğunu ortaya koyar. Bazen de metinleri açıklarken akli delilleri de kullanır Mesela Hz. İsa’nın mucizelerinin onun ilahlığına bir delil olduğunu ileri sürenlere karşı onun mucizelerinin

⁴⁶ Aydın, *Reddüyeler*, 73.

⁴⁷ Şarkâvî, 35.

⁴⁸ Şarkâvî, 38.

⁴⁹ Şarkâvî, 37.

⁵⁰ Aydın, *Al-Radd*, 11; Gazzâlî, *Reddû'l-Cemil*, 32.

⁵¹ Gazzâlî, *Reddû'l-Cemil*, 22.

⁵² Şarkâvî, 40.

⁵³ Şarkâvî, 40.

bu konuda bir değerinin olmadığını belirtir ve Hz. İsa'nın bir incir ağacını lanetlemesi neticesinde kuruması meselesini değerlendirirken bir ilahın incirin meyve mevsimi olmadığı bir zamanda incirden meyve beklemesi kadar abes bir şeyin olamayacağını söylemektedir.⁵⁴ Ayrıca bu tip olağanüstülükleri Allah dostları da yapabileceğini, Hz. İsa'ya ait mucizelerin hiçbirinin onun ulûhiyetini destekler mahiyette olmadığını belirtir.⁵⁵

Yuhanna İncili'ni temel almasının nedeni, Hz. İsa'nın ilâhlığı konusunun bu İncil'de ön planda olmasıdır. O ayrıca Pavlus'un mektupları üzerinde durur ve çarmıh ve kanın akıtılması konusunda Pavlus'tan örnekler verir.⁵⁶

Hz. İsa'nın ilâhlığının İncillerdeki delillerle çürütülmesi konusunda müstakil bir eser yazan İmam Gazzâlî, bu konuda şunları söylemektedir: “İki ilmî esas vardır. 1) Eğer delillerin zâhirdeki mânâları akla uygun ise, bu deliller zâhirlerine terk edilir. Eğer delillerin zâhirleri akla aykırı ise, bunlar te'vil edilir ve bunlarla zâhirî mânâlarının murat edilmediği, mecâzî mânâlarının kast edildiği anlaşılır. 2) Eğer deliller birbirlerine aykırı hükümler ihtivâ eder ve iki delil birbiri ile teâruz ederse (çelişirse), bunlardan biri, bir şeyin ispatına, diğeri ise nefyine delâlet ederse, bu delilleri birbirleri ile çelişkili halde bırakamayız. Aksi halde iki zıddı bir arada toplama durumuna düşeriz; bu ise muhaldir/imkânsızdır.”⁵⁷

Bu noktada İncilleri ele aldığımız zaman, bir yandan Hz. İsa'nın ilâhlığına delâlet eden, öbür yandan onun insanlığını ifade eden pek çok söz buluruz. Meselâ: “Ben ve Allah biriz”,⁵⁸ “Beni gören babayı görür. Ben babadayım, baba da bendedir” gibi sözler, onun ilâhlığına delâlet eden sözlerdir. Yuhanna İncilinde geçen bu sözlerin aksine, yine aynı Yuhanna İncili'nde, tamamıyla Hz. İsa'nın insanlığına delâlet eden şu sözler vardır: “Ey kutsal baba! Bana verdiğin kutsal isimle onları koru. Onlar seninle bir olsunlar diye. Tıpkı benim olduğum gibi.”

Gazzâlî Hristiyanların ellerindeki İncillerin bizzat Hz. İsa'ya yakıştırdıkları hulul nazariyesi ile ilgili şüpheli cümlelerini tahlil ederek açık manalarını ortaya koyuyor. tıpkı onun gönderilmiş, kendisine kitap verilmiş, rabbine boyun büken rabbinden korkan, Allah nazarında iyi amellere vb. çağıran bir peygamber olduğunu gösteren açık seçik metinlerde yaptığı gibi....böylece Gazzâlî Hz. İsa'nın insanlık sıfatlarını taşıyan bir varlık olduğu kesin sonucuna ulaşıyor. Nitekim İncil Hz. İsa'nın yorgunluğundan, açlığından üzüntüsünden, acıkmasından, susuzluğundan, bilgi eksikliğinden ve benzeri insana ait nitelikler taşıdığından bahsetmiştir.⁵⁹

Ayrıca Gazzâlî, “ben ve baba birdir” sözlerinin Hz. Muhammed (s.a.) ve ümmetinden bir kişi için kullanılmasına kesinlikle izin verilemeyeceği konusunda onları uyarmıştır.⁶⁰ Ayrıca Hristiyanların Hz. İsa'da ilahi-insani birleşmenin gerçekleştiği

⁵⁴ Aydın, *Reddiyeler*, 71; Gazzâlî, *Reddü'l-Cemil*,18.

⁵⁵ Gazzâlî, *Reddü'l-Cemil*,18

⁵⁶ Şarkâvî, 64; Gazzâlî, *Reddü'l-Cemil*,13, 22.

⁵⁷ Şarkâvî, 40.

⁵⁸ YuhannaX,20-26.

⁵⁹ Şarkâvî, 41.

⁶⁰ Gazzâlî, *Reddü'l-Cemil*, 25; Şarkâvî,41.

yönündeki iddialarına karşılık Gazali ilah ve insanın birleşemeyeceğini⁶¹; haça gerilmek gibi insani vasıfların ilahta olamayacağını vurgular.⁶²

Gazzâlî İncil’de Hz. İsa’ya yakıştırılan ilâh ve rab kelimelerinin mecaz olduğunu, gerçeğinden başka yöne çevrildiğini açıklıyor. Allah’a babalık ve Hz. İsa’ya oğulluk yakıştırmaları da bu şekilde olduğunu bu tür isimlendirmelerin ise onların amaçlarını gerçekleştirmeyeceği gibi onlara bir özellik ve ayrıcalık da kazandırmayacağını belirtir. ⁶³ Mesela Gazzâlî’ye göre “ben ve baba birdir” şeklindeki sözde mevcut olan birdir kelimesinden kasıt “beraberiz” anlamındadır.⁶⁴ Babalıktan kasıt da şefkatli anlamındadır.⁶⁵

İncil’de geçen Hz. İsa’nın haça gerilmesi meselesinden hareketle Gazzâlî “Haça gerilen bir şey ilah değildir. Öyle ise İsa’nın ilahlıkla ilgisi yoktur” demektedir.⁶⁶

Gazzâlî, kelime, ekanîm vb. problemlerin en çetrefiline sözü getirerek bu terimler, Hz. İsa’nın ilâhlığını (hâşâ) ispat için güvendikleri, ancak İncillerde onları yanıtlayan metinlerin en başında yer alır, sonucuna ulaşmaktadır. ⁶⁷

Gazzâlî İncil’de Hz. İsa ile ilgili olan nur kavramının da hidayetin anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Buradaki nurun “Hz. İsa kâinatın nurudur” anlamında olduğunu belirtmektedir. ⁶⁸

Gazzâlî’ye göre Hristiyanlar, Hz. İsa zamanında yaşayan insanların Hz. İbrahim’i görececeklerini bize bildiren metni, anlamakta şüpheye düşmüşler, bunu İncil’in açıklamalarına dayanarak yorumlamışlardır.

Gazzâlî İncil’de geçen “kelime”⁶⁹ sözü Hz. İsa’nın ilahlığı iddiasında dayandıkları lâfzi şüphelere getiriyor. Kur’an-ı Kerim’in nitelemesine göre Hz. İsa, Meryem’e ilka edilmiş bir «kelime»dir.⁷⁰ Burada kelime olmasından kasıt Gazzâlî’ye göre Hz İsa tıpkı ümmeti içinde Hz. Musa gibi olmasıdır. Onun gönderilmesinin amacını açıklar.⁷¹

Yine Kuran, kıraat, lügat ve tartışma ilimleri açısından çok güçlü olduğunu açıklamış, diğer insanları hak yoluna, gerçek hidayete çağırarak doyurucu bilgiler vermiştir.⁷² Nitekim Gazzâlî Hz. İsa’nın ancak bir resul olduğuna dair Kuran’dan “...Meryemoğlu İsa Mesih sadece Allah’ın elçisidir” (Nisa 170) ayetini delil olarak getirmiştir.⁷³

⁶¹ Gazzâlî, *Reddî’l-Cemil*, 30.

⁶² Gazzâlî, *Reddî’l-Cemil*, 31,36.

⁶³ Şarkâvî,42

⁶⁴ Gazzâlî, *Reddî’l-Cemil*,13.

⁶⁵ Gazzâlî, *Reddî’l-Cemil*,42.

⁶⁶ Gazzâlî, *Reddî’l-Cemil*,33.

⁶⁷ Şarkâvî 42.

⁶⁸ Şarkâvî,42

⁶⁹ Yuhanna, XII,49-50.

⁷⁰ Şarkâvî,42-43.

⁷¹ Gazzâlî, *Reddî’l-Cemil*,24.

⁷² Şarkâvî,43.

⁷³ Gazzâlî, *Reddî’l-Cemil*,58.

Netice olarak diyebiliriz ki Gazzâlî'nin reddiyesi daha doğru bir deyimle Yuhanna Hristiyanlığına karşı reddiye İslam-Hristiyanlık polemik tarihi içinde önemli bir merhalesini teşkil eder. Bu eser Gazzâlî'nin bilinmeyen bir yönünü göstermekle beraber. Bize on ikinci yüzyıl Mısır dini tarihi hakkında bilgi vermesi itibariyle de dinler tarihi bilimine katkı sağlamaktadır.